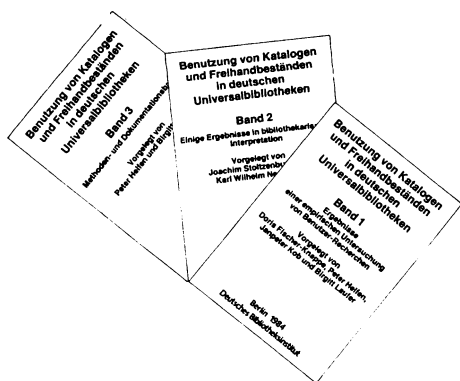

SZEMLE

Benutzung von Katalogen und Freihandbeständen in deutschen Universalbibliotheken. [Hrsg.] Deutsches Bibliotheksinstitut. Berlin. DBI, 1984. 3 db. (DBI-Materialien. 31.)

Bd. 1. Ergebnisse einer empirischen Untersuchung von Benutzer-Recherchen. 664 p.

Bd. 2. Einige Ergebnisse in bibliothekarischer Interpretation. 118 p.

Bd. 3. Methoden- und Dokumentationsband. 57, [200] p.

A katalógusok és a szabadpolcos állományok használata a német általános tudományos könyvtárakban

A Német Szövetségi Köztársaság általános tudományos könyvtáraiban 1974 és 1979 között egy nagyszabású kutatás keretében vizsgálták a könyvtárhasználókat. *A kutatás eredményeiről az 1979-ben elkészült három kötetes jelentés*, a „Benutzerforschung II.” a projekt második fázisáról ad bő tájékoztatást. A kutatás első szakaszában a könyvtárhasználók írásos kikérdezése történt meg, a tudományos könyvtárak valamennyi funkciójának figyelembe vételével, a másodikban az említett könyvtárak által az olvasók rendelkezésére bocsátott információs eszközök használatára koncentráltak. Előtanulmányként mintegy 8000 használói alkalom rejtett megfigyelése zajlott le, főként az egyes információs eszközök összekapcsolásának intenzitására, szekvenciáira vonatkozóan. Ennek eredményeként jelölték ki azokat az információs eszközöket, amelyeken azután a használói viselkedést, a keresési módokat, a stratégiákat vizsgálták. Mivel a teljes kép kialakításához mind a használói magatartásmódok objektív megfigyelésére, mind a használók kognitív folyamatainak felderítésére szükség volt, a vizsgálódás több módszer komplex alkalmazásával folyt: szerepelt benne nyílt megfigyelés, egyidejű és utólagos kikérdezés, valamint írásos ellenőrző megkérdezés. A munkálatok szociológus és könyvtáros munkacsoport együttműködésével folytak; a csoportok kölcsönösen megismerkedtek egymás tudományterületének alapvető sajátosságaival.

A nagy apparátussal, komoly anyagi kihatásokkal végzett kutatás fontosságát főleg az indokolta, hogy a tudományos eredményeknek a társadalmi gyakorlat széles területein egyre fokozódó érvényesülésével a hatvanas évek óta ugrásszerűen megnőtt a tudományos könyvtáraknak mint univerzális információs központoknak a társadalmi jelentősége. Megsokszorozódott a tudományos irodalom mennyisége, egyben a tudományos eredmé-

nyekhez való könnyű hozzáférést igénylő használók száma is. Ugyanezen idő alatt nagy fejlődésen ment át a könyvtárak szervezete s az általuk alkalmazott technika is. A könyvtári szolgáltatások további javítása érdekében szükségessé vált a könyvtár használói körében végzett kutatómunka.

A vizsgálatról három kérdéskörre vonatkozóan vártak az elmélet és a gyakorlat számára egyaránt fontos következtetéseket: 1) a különböző információs eszközök fontossága, kezelhetősége, ezek összehasonlítása, komplex vonatkozásaik (könyvtáros szempontból ez elsősorban a szabadpolcos és zárt raktáras könyvtárak jellemzőinek összevetéséhez adhatott adalékokat); 2. a könyvtári kínálat és a használói igények jobb összhangjának kialakítása érdekében annak felderítése, hogy mennyire képesek a különböző típusú, igényű használók az eltérő rendszerű könyvtárakban tájékozódni (e tapasztalatokat a könyvtárosok a későbbiekben a használók orientálása jobb módszereinek keresésénél kívánták felhasználni); 3) az összegyűjtött tényanyag alapján fogalom pontosítás a könyvtár – könyvtárpolitikai és szociológiailag egyaránt fontos – meghatározásának területén: az intézmény pusztá kölcsönzőhelye-e már ismert könyveknek, vagy a tudományos tájékozódást lehetővé tevő információs és bibliográfiai rendszer, a tudományos munkának és az irodalommal való érintkezésnek a jelentős színtere.

A kutatás színhelye hat általános tudományos könyvtár volt. A kijelölésnél figyelembe vették a könyvtár korát, az intézmény székhelyének nagyságát, a könyvtári környezetet, a könyvtári állomány nagyságát, a gyűjtőkör kiterjedését, a könyvtár szervezetét, különös hangsúllyal pedig információs eszközeit, katalógusainak rendszerét, szabadpolcos állományának nagyságát és elhelyezési módját. Így a vizsgálatot a braunschweigi Műszaki Egyetemi Könyvtárban, a frankfurti Városi és Egyetemi Könyvtárban, a göttingeni Állami és Egyetemi Könyvtárban, a konstanzi Egyetemi Könyvtárban, a müncheni Bajor Állami Könyvtárban és a regensburgi Egyetemi Könyvtárban végezték.

Alapfunkciójukat tekintve a müncheni könyvtár kivételével valamennyi egyetemi könyvtárként (is) működik, az adott felsőoktatási intézmény igényei tehát meghatározóak tevékenységükben. A müncheni, göttingeni és frankfurti városi könyvtár régiója teljes anyagát gyűjti és teszi hozzáférhetővé. Belső rendszerüket tekintve a konstanzi könyvtár tisztán szabadpolcos modern könyvtár, vele ellentétben a göttingeni és a müncheni hagyományos zárt raktáras könyvtárak, amelyek állományuknak csak egy töredékét kínálják olvasótermeikben szabadpolcon, a másik három intézmény állománya kisebb-nagyobb arányban megosztva található szabadpolcon és zárt raktárban. Állományuk nagyságát és a kölcsönzési forgalmat tekintve a legnagyobb állomány és a legnagyobb kölcsönzési forgalom Münchenben és Göttingenben regisztrálható, ugyanakkor a kölcsönzött művek részesedése az összállományból itt a legkisebb. A kisebb könyvtárak alacsonyabb példányszámú állománya gyorsabban és intenzívebben forog, viszont egy-egy mű megtalálásának valószínűsége egy adott időpontban e helyeken kisebb.

A vizsgálat tárgyául szolgáló információs eszközök körébe tartozott egyrészt minden nyilvánosan hozzáférhető katalógus: betűrendes valamint tárgyi (tárgyszó- és szisztematikus) katalógusok (a speciális olvasótermi és a különleges szabadpolcos állományok anyagát tükrözők kivételével), másrészt a szisztematikus felállított szabadpolcos állományok (nem számítva a tankönyvgyűjteményeket, szemeszterapparátusokat, általános

bibliográfiákat, speciális olvasótermek anyagát – pl. kéziratokat –, valamint a nyitott raktárakban található numerus kurrens állományokat). Mind a katalógusok összetételét, mind a szabadpolcos állomány felállítását, rendszerét tekintve igen sokszínű a hat könyvtár által adott kép.

A megfigyelt könyvtárhasználók mintegy 90%-a egyetemi illetőségű volt (hallgatók és oktatók), a könyvtárban folytatott kutatásoknak több mint 80%-át hallgatók végezték. A műszaki és a természettudományi szakok hallgatói ritkábban, a társadalom-, illetve a humántudományi szakok hallgatói gyakrabban folytattak könyvtári kutatásokat. Az információs eszközök használatának vizsgálatakor azt kívánták felderíteni, hogy a használó milyen eszközöket ismer saját tapasztalatából; milyen gyakorisággal használja azokat, mennyire érzi magát rutinosnak használatukban; mi az oka annak, hogy egyes információs eszközöket ritkán vagy egyáltalán nem használ, s végül a használóról készült külső megfigyelés során rögzíteni kellett, hogy mely eszköz igénybevételekor történt a tényleges megfigyelés.

A kérdésekre adott válaszokból az egyes könyvtárak információs eszközei is értékelhetők voltak, sikerült azok pozitív és negatív vonásait is feltárni. Például a betűrendes katalógusoknál a naprakészség, a megjelenési forma, a teljesség, az utalórendszer, az alkalmazott szabályzat; a tárgyszó-katalógusoknál a tárgyszavak mennyisége, áttekinthetősége, a terjedeleme, teljesség; a szakkatalógusoknál az áttekinthetőség, a használat során jelentkező nehézségek, az alkalmazott rendszer kritikája; végül a szabadpolcos állományoknál azok terjedelme, prézens jellege, az alkalmazott jelzetelés, az állomány áttekinthetősége, aktualitása volt.

Az információs eszközök használatát kétféle szempontból, a megfigyelt személyek mint használók, illetve a megfigyelt kutatások felől vizsgálták, melyek a könyvtári információs eszközök használatát szükségessé tették. E két alkotóelem megítélésében a vizsgálatban részt vett szociológusok és könyvtárosok között a több éves munkamegbeszélések során sem alakult ki egyetértés. A szociológiai vizsgálat a „használó és a könyvtári rendszer meghatározott részei közötti interakciót”, azaz a kutatást magát helyezte a középpontba, nem pedig az egyes használók információs viselkedését, tehát a kutatást annak pszichoszociális kontextusával együtt. A vizsgálat anyagának szociológus interpretációja ennek megfelelően az empirikusan szerzett adatok sokféle statisztikai módszer szerinti feldolgozását, kiértékelését adja. Az adatok értékelése során azonban számos ponton hiányosságok mutatkoztak a használók viselkedésmódjának leírásánál, magyarázatánál, különösen a használók a kutatás során szereplő előzetes információinak, kiegészítő információinak elbírálásakor.

A szociológusok e szubjektívnek, nem vagy nehezen mérhetőnek ítélt összetevők kiküszöbölése érdekében az értékelés során szigorúan elkülönítették az elsődleges (előismeretek nélküli) és a nem elsődleges kutatás (keresés) fogalmát és értékelésük során mindvégig ennek megfelelően jártak el. A könyvtárosok ugyanakkor bizonyos részfolyamatok értékelésénél továbbléptek e korlátokon, több ponton kiegészítő megállapításokat tettek.

A kutatási eredményekről készült kiadvány is magán viseli e szakmai nézeteltérések nyomát. A közel 700 oldalas első kötet a szociológus munkacsoport rendkívül alapos,

statisztikákkal, táblázatokkal gazdagon illusztrált és alátámasztott eredményértékelése. Ehhez járul második kötetként a könyvtáros munkacsoport összefoglalása, amely az előbbi kötet vitatott pontjaihoz készült kiegészítéseket öleli fel. A harmadik kötetben a vizsgálat módszereinek részletes ismertetése és a teljes dokumentáció tekinthető át.

A számítógépes elemzést 2180 teljes felvétel adataival végezték el, amelyekből 4991 tájékoztatási eszköz-kutatás ismérveit emelték ki. A feldolgozás OSIRIS-programrendszerben történt, a vizsgálat adatait a kölni Zentralarchiv für empirische Sozialforschungnál őrzik.

A vizsgálat eredményei információs eszközökre, az azokon végzett elsődleges és a kiegészítő információkkal induló, illetve cím-, valamint témakutatásokra, ezek tipikus és nem tipikus stratégiáira lebontva készültek el, figyelembe véve az információs eszközválasztás meghatározóinak (jártasság a kutatási problémában, rutin a megfelelő információs eszköz használatában, az adott könyvtár rendszere) érvényesülését.

A betűrendes katalógusokkal, azok használatával kapcsolatos vizsgálódások egyértelműen kimutatták, hogy a betűrendes katalógus a leggyakrabban használt, zártraktáras könyvtárakban egyeduralkodó, szigorúan formalizált információs eszköz. A megfigyelt irodalomkutatások 90 százalékában kizárólagos szerepe volt, kombinált eszköz-igénybevétel esetében a szabadpolccal közös használata volt tipikus. Szerepe természetesen a címkutatásoknál, főleg ismert nevű szerzők monográfiái kikeresésénél volt döntő, rutinos használók bizonyos témakutatásoknál is használják (bizonyos szerzőről, illetve szerzőtől készült publikációk összességének kigyűjtése esetében). Használatára csak másodsorban hat ki a katalogizálásnál alapul vett szabályzat, az ún. „nehezen fellelhető anyag” (pl. testületek publikációi) esetében jut szerephez ez a tényező. Az olvasó által a kutatásra fordított idő a betűrendes katalógus esetében alacsony. A használói rutin megszerzése mérhetően hatékonyabbá teszi a használói kereséseket. A tapasztalatok szerint a könyvtárosok által sok fáradsággal elkészített utalórendszert a használók nem, vagy alig veszik figyelembe, számukra a minél több „belépési lehetőség” a kényelmes, a szótár-katalógus-típust érzik a legkellemesebben használhatónak. Fontos számukra, hogy a használt katalógus az állomány minél nagyobb részét, lehetőleg teljességét ölelje fel, s mielőbb tárja fel a könyvtárnak a használók igényeivel összehangolt új beszerzéseit. A betűrendes katalógusok használata az esetek túlnyomó többségét kitevő elsődleges keresések esetében is problémamentes, többé-kevésbé minden használó eligazodik bennük. A megjelenési formákat tekintve a használók a mikrofiche-katalógusokat ítélték a legáttekinthetőbbeknek, leghatékonyabban használhatóaknak.

A tárgyi katalógusok áttekintése azt mutatta, hogy amely könyvtárakban szakkatalógus és tárgyszó-katalógus is létezik, ott általában a szakkatalógus öleli fel a teljes állományt, a tárgyszó-katalógus kiegészítő jellegű, az állománynak csak bizonyos területeit tárja fel, ott azonban a témafeltárás optimális eszköze. A két katalógus közül a tárgyszó-katalógus általában ismertebb és jobban használt, a felmérések szerint a szakkatalógust kevesen ismerik, használatát pedig nehézkesnek tartják. (A szakkatalógusok által követett rendszert illetően igen heterogén a kép, van ETO-, Eppelsheimer-, Hirschberger-szerinti, házi rendszer alapján épülő, valamint helyrajzi jellegű is közöttük.) Az irodalomkutatási

cél megfogalmazása a szakkatalógus használóinál kevésbé precíz, mint a tárgyszó-katalógus használóinál.

A tárgyi katalógusokat elsősorban elsődleges témakutatásoknál használják. A kutatási ráfordítás témakutatás esetében lényegesen meghaladja a címkereséseknél tapasztalt időtartamokat. A kutatás eredményessége függ a kutatási időráfordítás nagyságától, valamint a katalógus által feltárt állomány kiterjedésétől, nagyságától. A katalógushasználati rutin emelkedésének pozitív hatása a szakkatalógus használatakor regisztrálható. A tárgyi katalógusokban címkeresést csak gyakorlatlan használók végeznek, keresési hibák esetén kiegészítő kutatásként. Ezek a keresések nagy ráfordítást követelnek és eredményességük átlagon aluli.

A *szabadpolcos állományokkal*, az azok használatával kapcsolatos vizsgálódások rámutattak arra, hogy a szabadpolc több, mint információs eszköz, funkciói sokrétűek. Alapfunkciói szerint részint nyitott raktár, formálisan áttekinthető rendszerrel (e funkció érvényesül a katalógusból vagy más forrásból ismert jelzetű könyv kikeresésekor), emellett nem-elsődleges kutatásoknál az újrafelismerés eszköze, végül fontos információs eszköz (szisztematikus felállításánál fogva e minőségében általános jellegű, mind téma-, mind címkutatásoknál használható rendszere tartalmi áttekintésének birtokában). Kiegészítő funkciói a szabadpolcon elhelyezett állományba való közvetlen beleolvasás lehetőségéből adódnak: a használó csak a számára valóban releváns anyagot viszi el a szabadpolcra; lehetővé válik a rövid ideig tartó használat, mert sokszor kölcsönzés nélkül gyors használat után a könyv azonnal visszakerül a polcra; a „böngészés” közben felmerült újabb igények kielégítése, egyébként nem keresett könyvekbe történő beleolvasás. Centralizáltan elhelyezett, kompakt szabadpolcos állományok esetében a fentiekhez bizonyos interdiszciplináris funkció érvényesülése is járul. Ez könyvtárként más-más súllyal regisztrálható, nem annyira a szabadpolcos állomány nagyságától, hanem annak elhelyezési rendjétől, a könyvtáron belüli helyétől, a könyvtár egész szervezeti felépítésétől függően. Általánosan érvényes megállapítás, hogy információs eszközként a szabadpolc elsősorban problémakutatásoknál használatos; szemben a katalógusokkal, amelyek használatánál elsősorban az elsődleges kutatások a dominánsak, a szabadpolcnál a megújított vagy megismételt kutatások a jellemzőek. A kutatási ráfordítás, a keresőfogalmak száma a szabadpolcon történő kutatásoknál alacsonyabb, mint a katalógusokban végzeteknél. Itt ugyanis nincs szükség a keresőfogalmak verbális megfogalmazására, elegendő a szakterület, esetleg bizonyos külső jegyek ismerete. Nincs szükség bibliográfiai előismeretekre sem. A kutatás sikeres volta a szabadpolcok esetében a könyv tényleges kézbevitelét jelenti, ilymódon többet ölel fel, mint egy katalógus-kutatás eredménye. (A kölcsönözhető szabadpolcos állományú könyvtárakban ez a reláció fordított, ott a katalógusokban végzett kutatások biztonságosabbak, eredményesebbek.)

A könyvtári látogatók magatartása összefügg a könyvtárak struktúrájával: a szabadpolc bevezetése új magatartási jegyek megjelenését hozza magával, kihat a hagyományos, zártraktáros könyvtárakban kialakult viselkedési jellemzőkre is.

Általánosan elmondható, hogy egy információs eszköznek minél magasabb az ismertségi foka a könyvtárban, annál inkább használják is azt. Az információs eszközök használati gyakorisága a könyvtárak tipikus strukturális jegyeit tükrözi. A zártraktáros

könyvtárakban a katalógusok és a szabadpolcos állomány használati gyakoriságának aránya 17:1, a megosztott állományú könyvtárakban ez az arány 5:1 (Regensburgban 2:1), míg a teljesen szabadpolcos konstanzi könyvtárban – noha ismertek a katalógusok – ez az arány fordított: 1:3.

Az ismertetett kutatási eredmény összefoglalása nem vállalkozott a tapasztalatokból adódó, a könyvtárak jövődő feladatait, tevékenységét érintő következtetések levonására. A megismert adatokból azonban értelemszerűen és önként adódik az igény részben az információs eszközök megismert – és a vizsgálat statisztikai adataival gazdagon alátámasztott – pozitív tulajdonságainak, összefüggéseinek erősítésére, részben a könyvtárhasználók orientálásának továbbfejlesztésére, az információs eszközökben rejlő, de a használók által eddig fel nem ismert, ki nem használt pozitívumok felszínre hozására. Ilyenek például a tárgyi katalógusok esetében a többdimenziós feltárást biztosító vonások erőteljesebb kihasználása, szemben a szabadpolc lineáris felállításából adódó kényszerű információvesztéssel stb.

Meggyőződésünk, hogy a három kötetben közreadott nagyszabású vizsgálat tanulmányai a hazai könyvtárügyben is jól kamatoztathatók.

MADERNÉ KISS Márta